

שלדג גמדי (צילום: ישראל פיכמן ז"ל)

רשרוש הגחלילית וצרחת השלדג

חידושי הלשון של חיים נחמן ביאליק

חיים נחמן ביאליק היה מחדש מילים גדול. בדרך כלל לא חידש ביאליק מילים לצורך החידוש אלא כחלק מיצירתו: כשנוקק למילה חסרה, או כשחש שמילה חדשה משרתת באופן שאפשר לקרוא לו טבעי את המצלול ואת תוכן הטקסט, היא נוצרה כאילו מעצמה, בלי שיעד לה בהכרח מקום במילון העתידי. עמדה זו השתנתה במקצת עם השתלבותו של ביאליק בוועד הלשון ובתרבות המתהווה בארץ ישראל, לאחר שהשתקע בה. הקורפוס של המילים שחידש ושאליו נתייחס, מבוסס רובו ככולו על מילון חידושי ביאליק שכתב יצחק אבינרי ופרסם ב-1935, שנה לאחר מותו. הקורפוס מכיל כ-450 מילים שחידש ביאליק בכתובים, ועוד כמאה שחידש בעל פה.

רוביק רוזנטל

רוביק רוזנטל הוא לשונאי וסופר, בעל הסדר "הזירה הלשונית" במעריב ועורך כתב העת "פנים". מחבר "מילון הסלנג המקיף" ו"מילון הצירופים", וחתן פרס סוקולוב לשנת תשס"ד.

ביאליק בעת "נאמת", על קברו של אחד העם (צילום: שמשון קורבמן, באדיבות מוזיאון ארץ ישראל)

בצלצל, זיבורת וזמזומים: מן המקורות לעברית החדשה

ככלל, ביאליק העדיף למצוא מילים שהקשר שלהן למקורות מובהק וברור. הוא לא קיבל את החופש שבחר לו בן יהודה בחידוש מילים, ואף לא את ההתייחסות לשפות לועזיות בחידוש המילים. מתוך הקורפוס המלא, כמאה מילים כבר מצויות במקורות, וביאליק רק יצק בהן משמעות חדשה או שינה אותן שינוי קל בהשוואה למקור. הקבוצה העיקרית היא קבוצת המילים מלשון חכמים, שכוללת בהן נטייתו לקצרן: כך למשל חידש את "בצלצל" לעומת "בצלצול" התלמודי, "צרצר" לעומת "צרצור", "גחמן" לעומת "גחמון".

בתוך קבוצה זו קיימת תת־קבוצה חשובה של מילים שמקורן ארמי־תלמודי. במקרים רבים השתמש ביאליק במילה תלמודית אך התאים אותה לצורה עברית. במקרים אחדים המילים אף נקלטו: נשורא הפכה לנשורת, צלחתא הפכה צלחית. ואולם, רוב המילים הארמיות שעוברת לא זכו להצלחה: זיבורת, שניתנה כשם לצרעה בעקבות המילה הארמית זבורתא, או קיבורית – פסולת הקמח, בעקבות

המילה הארמית "קיבורייתא" – נותרו במילון החידושים כאבן שאין לה הופכין.

גם המקרא שימש לביאליק מקור השראה להרחבת משמעות מילולית, וגם גורלן של מילים אלו היה מעורב: "ממורט", למשל, משמש בעברית החדשה במשמעות המקראית – מלוטש, בעוד ביאליק השתמש בו במשמעות מסמורטט. לעומת זאת "מסויג", שבמקרא הוראתו מגודר, התקבל דווקא במשמעות שנתן לו ביאליק: זהיר בדבריו, אינו משוכנע. לגורל מעניין במיוחד זכתה המילה "סוכך": במקרא פירושה מגדל מגן, אך ביאליק השתמש בה במשמעות מטרייה או שמייה. היום סוכך הוא מעין גגון המגן בפני שמש, או אם נרצה – שילוב של המטרייה ומתקן המגן...

גורל מיוחד יש גם לאחת המילים החשובות שחידש ביאליק – "תאונה". המילה נסמכת על המילה המקראית הסתומה "תאונים", שיש הקושרים למילה "און". ביאליק העניק לה את המשמעות של אירוע תקלה או אסון לא צפוי, וכך התקבלה. בן יהודה, לעומתו, הציע את המילה "תאונה" במשמעות תלונה, בהתייחסות לפועל להתאונן, אך הצעתו לא נקלטה.

אחת התופעות החביבות בחידושי ביאליק היא שימוש בשמות פרטיים מהמקרא והפיכתם לשמות עצם: צלמונע מלך מדיין הפך אצלו שם יצירתי לקולנוע ולראינוע; חמון שבנחלת אשר או נפתלי הפכה לחמנית; וזמזומים, בני עם שישבו בארץ עמון, הפכו לרמשים מזמזמים.

הצרחה הראשונה בעברית

ביאליק כמעט שלא חידש מילים על פי דמיון מילים לועזיות, ואף שנטה חיבה ליידיש, רק שתי מילים המיוחסות לו מקורן ביידיש. הפועל "לאנפף" מתייחס בעת ובעונה אחת למילה השמית אף, המכילה בתוכה נ' נסתרת, ולפועל היידיש פאנפן. הפועל לצמבל פירושו לנגן ברשלנות, בהשפעת zimbelen הגרמנית. השם שנתן ביאליק לעץ התרזה היה טללון, והוא מתכתב גם עם המילה הארמית טללא שהוראתה צל, וגם עם השם הצרפתי טייל, tilleul. לעומת בן יהודה, שהרבה להיעזר בערבית, אצל ביאליק אפשר למצוא רק את המילה שלחפה (דג השריון), בעקבות המילה הערבית סלחפה. נוסף לכך הציע את המילה ציפרון עבור קפריזה וצפרוני עבור קפריז, וזאת בעקבות גלגולי המילה הלטינית. מילה זו מקורה ב־caper שפירושו צפיר עיזים, ומכאן חידש ביאליק את חידושו.

גם קורפוס המילים החדשות לחלוטין של ביאליק אינו עשוי מעור אחד: בלא מעט מקרים ביאליק העביר מילה קיימת על שורשה ומשמעותה למשקל עברי אחר, שמשום מה מצא חן בעיניו. כך למשל הייתה לו חיבה מיוחדת לצורת הבינוני הנדירה "פעל", והוא העביר אליה לא מעט מילים, שמקצתן נקלטו: הִגָּן שהוראתו הגון, זָוָע שהוראתו זועתי, או חָלַד במקום חלוד. ביאליק גם הפך מילים לא

"נד נד" ביאליקי, תל אביב
1970 (לע"מ)

קבוצה חשובה של מילים, שרובן אינן מופיעות אצל אבינרי כיוון שכנראה לא החשיבן כמילים כלל, הן המילים האונומטופיאויות. המפורסמת בהן היא רשרוש, שעליה התערב אתו קלוזנר שהיא מופיעה בתלמוד, והפסיד. זיוה שמיר, שבחנה את השימוש האונומטופאי העשיר של ביאליקי, טוענת שמדובר במילים של ממש, שלחלקן בסיס במקורות או משמעות נוספת המהדהדת בהן. בחלק מסיפוריו, לטענתה, יש חיקוי ישיר של קולות מן הטבע: תסססס כקול תסיסה, פרררר כקול התפוררות ופק, פקיעת גחלת. ואולם בשיריו יש למילים האונומטופיאויות מעמד של מילה עצמאית המעניקה לשיר ממד נוסף. כך בשימוש ב"הב הב" לנביחת הכלב, ששמיר מייחסת אותו לביאליקי כמעט בביטחון, מהדהדת גם מילת הציווי והבקשה "הב". "רי רי רי" הוא קולו של הכינור בשיר "ויהי נער קטון". "רי" פירושה במקרא, בהופעה בספר איוב, גשם: "אף ברי יטריח עב". "תור תור" בשיר "שובך" הוא קולה של היונה וגם הדהוד לכך שהיא יוצאת לתור אחר מזון לגוזליה. "טו-טוט" בשיר הילדים "המכוננית" אינה רק חיקוי הצופר אלא גם מילה מן התלמוד שפירושה תקיעת שופר. צירוף שאינו בדיוק אונומטופיאי אבל יש בצלילו רמז למשמעותו הוא "נד נד", על פי הפועל התלמודי לנדנד; "נד, נד, נד, רד, עלה, עלה ורד!"

מאה נגיעות בנצח

על חלק מחידושי ביאליקי היו ויכוחים ואי-הסכמות. סביב המילה "מזחלת" נערך ויכוח והוצעו גם שלגית, אשלג, ממשכה, גרה, מגררת ומגלשת. בפולמוס עם החידוש של בן יהודה "ציור אור", תמך ביאליקי בחלופות הקשורות בשרוש צל"ם, וכך חידש את המילה מצלמה במקום צלמנייה. בזיכרונות ועד הלשון משנת תרפ"ח מצוין ביושב שהחבר חיים נחמן ביאליקי מציע להשתמש בפועל טוס ביחס לאוורון: "במקום לעוף – לטוס. תעופה – טיס. מעופף – טייס. אוורון – מטוס. שפעת אוורונים – טייסת, על משקל גמלת, חמרת".

ומה נותר היום מחידושי של ביאליקי? כ-260 מילים, כלומר כמחצית, הן חידושים של ממש ולא הרחבת משמעות או שינוי משקל גרדא. יתר המילים, וכן רוב מקרי הרחבת המשמעות והצורנים, לא נקלטו בשפה. בין המילים שלא נקלטו יש מילים נאות ואף חסרות. מחצצת לקיסם השניים ומנקית למברשת; מטבעי למילה הלועזית שבלוני; מתפורת היא סרט הצטיינות, תסמורת היא תספורת זקורת שיער, ומחרוסת היא קערת סלט. דינן הוא אדם המרבה להופיע בבתי משפט. סיפיון היא סקרנות, ואילמון היא שתיקה ארוכה. כתלית היא קציעה וגלמית היא גולם הפרפר. ההסברים מדוע אלה התקבלו ואלה לא הם עקרים. בכל מקרה, אם כדברי עמוס עוז "כל המוליד מלה חדשה הרי הוא כנוגע בנצח", אזי ביאליקי נגע בנצח לפחות מאה פעמים.

מעטות בשם הפעולה של בניין קל (פעילה) לבניין פֶּעְלָה: בעיטה הייתה לְבַעְטָה וצריחה לצַרְחָה. ביאליקי גם חיבב את המשקל הנדיר קְטוּל: גריפה הייתה לְגְרֹף, יתמות ליתום, שפכה לשפוך ועוד. כך עשה גם במשקל הסגוליים: הגיהוק הפך לגהק והשיהוק לשהק. רחיפה קלה לרחף, והשבר לְרַפֵּץ. אחת המילים היום-יומיות שחידש הייתה "ספח", מילה תלמודית שפירושה ספוח. הוא לא שיער, מן הסתם, שהמילה תעשיר במידה כה רבה את תרבות הצרכנות של שנות האלפיים... במשקל הסגוליים עשה שימוש רב גם בחידושי הלשון בתחום הטכני, וכך הגה את הרכב והשכב, פטיש טביעה עליון ותחתון, ומכאן התגלגל הניב "בין הרכב והשכב" כחלופה ל"בין הפטיש והסדן".

נראה שביאליקי עשה זאת מתוך תחושת החירות שהייתה לו, כמו שהולך בשבילי השפה ומעצב מילים כפֶּסֶל, והוא לא חש שיש כאן חידוש ממש אלא עוד גרסה לגיטימית. ואולם בחינה של קבוצה זו מגלה שמהמעין-חידושים הללו, כמעט אף חידוש לא נקלט.

התבלשנות מבודחת

ביאליקי נהג לשחק עם שורשים ומשקלים גם לצרכים מובהקים יותר, וכאן גם הייתה לו הצלחה רבה יותר. בדרך זו חידש למשל כמה שמות של בעלי מקצוע במשקל המקצועות: רשם לאמן הרישום ופקח למי שמבצע ביקורת (במקור מי שמפקח על חולים בבית החולים). חידושים אחרים, לעומתם, נעלמו: כן המילה המצוינת "שפר" לדקורטור, או המילה המיותרת "משך" למושך סירות, מקצוע שנשכח אי שם בנמל יפו.

ביאליקי לא הרבה ביצירת "הלחמים", שגם כך אינן דרך המלך בעברית לדורתיה. עם זאת רשומות לזכותו כמה מילים נפלאות שנבנו כהלחמים. בראשן גחלילית (שנקראה לפני כן גומרת הלילה), שהיא הלחם של גחלת ולילית; כך גם שלדג, העוף שולה הדגים שנקרא במקורות שלף. יש כמה הלחמים שלא נקלטו, כגון אפֶּנְר, דג שיש לו מעין נר חשמלי על האף; וגלפכל, תרגום לפנטוגרף (מונח מתחום הדפוס). הוא גם אהב את דגם ההכפלה המקטינה, אם כי רוב חידושי לא נקלטו, כגון סמרמר שהוא מסמר קטן, צחרחר כחלופה ללבנבן וחמרמר כחלופה לאדמדם.

קבוצה קטנה של מילים חודשה כעין בדיחה פרטית או ספרותית, ובדרך כלל לא נקלטה בשפה. במילה "התבלשנות" השתמש ביחס למי שלדעתו עושה עבודה בלשנית חובבנית, ובתואר "רשמון" כינה עיתונאים מן הסוג הנחות. אולי חזה בכך את השתלטות הפועל רשם על מלאכת הכתיבה. "נאמת" היא מחלת הנואמים, תרומת ביאליקי לסדרת מחלות הדיבור דברת, פטפטת, קשקשת, ברברת וגנ'סת. לדוקטורים חידש את הפועל לדקטר והידקטורות, ולעצמו קרא משום מה "תחשן", כנראה בהתייחסות לבעל החיים המסתורי-משהו תחש.

לעיין נוסף:

- י' אבנרי, מלון חדושי ח"נ ביאליקי שבכתב ושבעל פה, עם פרשת המשקלים בחדושי המשורר, תל אביב תרצ"ה.
- ע' אבנרי, "מארמית לעברית בכתבי ביאליקי", לשוננו לעם, כג (תשל"ב), עמ' 125-129.
- ע' אורנן, מילון המילים האבודות, ירושלים תשנ"ו.